

БЕКМАГАМБЕТОВ, Р.К., АБАСОВ, Н.А.

ТАТТАРДЫҢ ЭТНОГЕНЕТИКАЛЫҚ ТАРИХЫ: МӘСЕЛЕНІҢ ТАРИХНАМАСЫ

Бұл мақала зерттеліп отырған мәселе бойынша дереккөздер мен әдебиеттерге тарихнамалық шолу болып табылады. Мақалада терминнің этимологиясы, тат терминінің қолданылу тарихы, осы терминнің мағынасының тарихи өзгеруі көрсетілген. Тарихи дереккөздерге шолу хронологиялық тәртіпте келтірілген, дереккөздер: ортағасырлық түркі және араб, кеңестік кезең мен қазіргі уақыттағы дереккөздер болып саналады. Бұл мақаланың мақсаты таттардың этногенетикалық тарихы мәселесінің зерттелу деңгейін анықтау, тарихи ұғымдар мен анықтамаларды түсіндірудегі сәйкестіктер мен айырмашылықтарды белгілеу, зерттеу мәселесінің аз зерттелген бағыттарын табу болды.

Кілт сөздер: тат, тарихнама, этногенез, тарих.

BEKMAGAMBETOV, R.K., ABASOV, N.A.

ETNOGENETIC HISTORY OF THE TATS: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE

This article is a historiographic review of sources and literature on the issue under study. The article presents the etymology of the term, the history of the use of the term tat, the historical transformation of the meaning of this term. The review of historical sources is presented in chronological order, the sources are considered: medieval Turkic and Arab, sources of the Soviet period and the present. The purpose of this article was to determine the level of study of the issue of the ethnogenetic history of the Tats, to establish correspondences and differences in the interpretation of historical concepts and definitions, to find little-studied areas of the research issue.

Key words: tats, historiography, ethnogenesis, history.

ӘОЖ 82.0 (574)

Оспанұлы, С.,

*филология ғылымдарының
кандидаты, профессор*

Мырзағалиева, К.,

филология ғылымдарының кандидаты,

Тіл және әдебиет теориясы кафедрасының

Қауымдастырылған профессоры

А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ,

Қостанай, Қазақстан

ДОМБЫРА

Түйін

Қазақтың жеті кереметінің бірі – домбыра. Мақалада осы қарапайым музыкалық аспаптың атауының қайдан шыққаны, тарихы, пернелерінің ел арасында орныққан дәстүрлі атаулары, домбыра күйлеріндегі қағыстар, оны ерекше қадірлеп, жанындай сүйген тұлғалар жайында әңгіме қозғалады.

Кілт сөздер: домбыра, аспабы, қазақ, ното, қазақ өнері, перне, күй, күйші.

1. Кіріспе

Домбыра – біздің дәуірімізге дейін 5 мың жыл бұрын пайда болған. 2010 жылы Қытайдың Шыңжан өңіріндегі Толы ауданында тұратын қандастарымыздың 10495 (!) домбырашысы бізге сонау ғұндардан (б.д.д. III ғ.) жеткен асыл мұраларымыздың бірі «Кеңес» күйін тартып, қазақтың қарапайым қара домбырасын Гиннестің рекордтар кітабына енгізді.

2018 жылы 1 шілдеде Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың жарлығымен бекітілген жаңа мейрам – Ұлттық домбыра күні жыл сайын шілде айының алғашқы жексенбісінде аталып өтілетін болды. «Ана тілі» газеті осы ұлттық домбыра күні мейрамы алдында халықтан сүйінші сұрай отырып: «Домбыра – қазақтың төл аспабы. «Нағыз қазақ – қазақ емес,

нағыз қазақ – домбыра» деп Қадыр Мырза Әлі ақын жырлағандай, ұлттың болмыс-бітімі, мінезі, дүниетанымы, ұлттық коды домбырада жатқандай, – деп марқайыс білдіре жазды [1].

Домбыра – сонау ғұн, түркі-монғол мәдениетімен тамырлас қазақтың ең сүйікті аспабы. Оны халық «Қазақтың жаны» деп қадір тұтып, қасиетті, киелі санаған. Оның үнінде ата-бабаларымыздың арманы, ұшы-қиырсыз кең даламыздың сыры бар. Жанға дәру, мұңайғанда серпілтіп, жүрегіне нұр құяды. Ортайған көңіліңді толтырып, өршіл рух сыйлап, қамыққанды демейді, тарыққанды жебейді. Ол -қалғып жатқан сезімді оятар құдіретті дыбыс, ел тарихы, деміккенге – тыныс, рухани ырыс.

2. Материалдар мен әдістер

Домбырадан алшақтау – дәстүр-салтымыздан алшақтау. Домбыраны сыйламау – қазақты сыйламау. Сондықтан да бір-бірімен үндесіп, аспанмен, жермен тілдесіп, елді емірентер, жүректі тебірентер жанға жайлы қоңыр үнді егізімізді ұлықтау – әрқайсымыздың азаматтық борышымыз.

Тәуелсіздік алаңында тұңғыш рет екі мың домбырашы Түркештің «Көңілашар», Құрманғазының «Адай», «Сарыарқа», Нұрғисаның «Ата толғауы», Ә.Желдібаевтың «Ерке сылқым» күйлерін орындап, халқымызды бір серпілтіп тастады.

Алматы облысы Жамбыл ауданының Майтөбе жайлауынан табылған таңбалы тасқа ойылып салынған домбыра суретінің табылуы музыка зерттеушілеріне үлкен жаңалық әкелді. Өйткені бұл сурет біздің дәуірімізге дейін 4 мың жыл бұрын қашалған.

Бұл жайында музыка зерттеушісі, акустика жөнінде диссертация қорғаған ғалым, күйші Жұмагелді Нәжімеденов Еуропа музыка аспаптарына қатысты мәдениет оныншы, скрипка тарихы он үшінші ғасырдан басталатынын айтып: «Италияның әйгілі жиһангері Марко Полоның «Қалың қол ұрысқа дайындалып тұрған кезде жауынгерлердің жүйке жүйесін тыныштандыру үшін екі ішекті аспабын ойнайды» деп жазғаны біз туралы», – дейді. – Біз қобызды Қорқыттың есімімен байланыстырамыз. Яғни бұл сегізінші ғасыр. Тіпті одан ары да ғұндардың, сақтардың кезінде қылқобыз, домбыра, сыбызғы болған деген деректер бар. Шертпелі аспаптар, мәселен, балалайка, гитара, мандолина, секілді аспаптардың тарихы 14-15 ғасырдан басталады. Мына құнды дерек, яғни домбыра жер бетіндегі бүкіл ішекті аспаптардың арғы атасы болуы әбден мүмкін [2].

Домбыра сақ тайпалары мен ғұндардың (б.д.д. III-II ғ.), Қимақ қағанатының (б.д.д. VI - XI ғ.) аспабы болғанын, тіпті Арал маңындағы Қойқырылған қаласына қазба жұмыстарын жүргізген кезде табылған, б.д.д. IV-III ғасырдан қалған, күйдірген саз балшықтан жасалған қоланда қос ішекті домбырасы бар адамның мүсіні табылған.

Алтайдан бітік жазуы бар домбыра табылғаны да кезінде баспасөз беттерінде жазылды. Үңгірден табылған музыкалық аспап екі ішекті, тоғыз пернелі. Моңғолия жасаған экспедиция кезінде бұл көне жәдігер моңғолдардың ат қобызы (Морин-хуур) емес, шертпелі домбыра екенін түркі танушы ғалымдар Қаржаубай Сартқожаұлы мен Жантегін Қаржаубайұлы дәлелдеп, моңғолия ғалымдарының көздерін жеткізді. Бұл домбыра 1500 жыл бұрын жасалыпты.

3. Нәтижелер мен талқылау

«Аспап пен адам ағзасының арасында тек физиологиялық қана емес, анатомиялық ішкі сәйкестіктер де жетіп артылатыны дәлелдеуді қажет ете бермейтін ақиқат», – деп жазады фольклортанушы ғалым Берік Жүсіп.

Төмендегі медициналық кітаптан алынған адам омыртқасының қаңқасына назар аударыңызшы. Домбыраның басы мен мойнынан айнымайды.

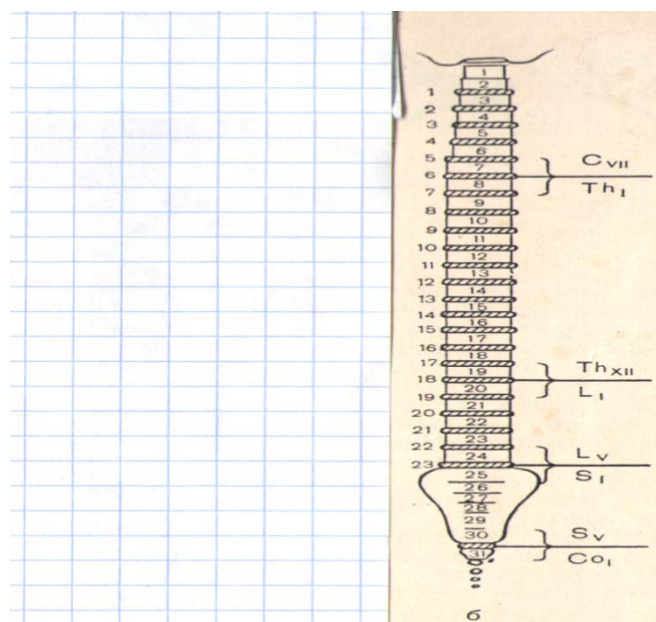


Рис. 13. Позвоночный столб.

а — вид спереди; б — соотношение тел позвонков с межпозвоночными дисками и переходные границы отделов позвоночника (схема).

Адамда 24 омыртқа болады екен. Ал олардың арасындағы сақина (орыс тілінде («диска» дейді – С.О.) саны-23. Домбыраға тағылатын пернелердің саны да-23. 23 перненің әрқайсысының атауы бар. Кездейсоқтық па, әлде қалай?! Таңқаларлық ұқсастық.

Домбыра жасалуы жағынан әртүрлі.

Қазақтың қара өлеңінде:

Түрі бар домбыраның бүктемелі,

Кім оны жол жүргенде жүк көреді,-

деген жолдар кездеседі. Біз бүктемелі домбыраны Дәнеш Рақышевтің әндерін құлай сүйіп, нәшіне келтіре орындайтын Зарықбек Рақыжанов тартып жүретін.

Домбыра пернелері мойынды түгел орамай, бетіндегі иілмейтін қатты ағаштан жасалатын мойынғақтың (орыстар перекладка дейді С.О.) астын тесіп өткізілген. Мойны тұғырға бұранда темір арқылы жалғанған, керегінде бұрап алуға ыңғайлы. Ел арасында мұндай домбыраны «алмалы-салмалы», «кепілді бұраулы», «жалғамалы» деп те атайды екен. «Үшем домбыра», «Желбезекті домбыра», «Қуыс мойын», «Қоссаз», «Үш ішекті домбыра». Үш ішекті домбыраны алғаш Жарқын Шәкәрімовтің қолынан көрдік. Жарқын бұл аспапты еркін меңгерген күйші еді.

Екі жақты (аша) домбыра да болған. Домбыраның әр бетіне екіден ішек тағылғандықтан бұл аспап төрт ішекті аталып кеткен. Домбыраның бір жақ бетіндегі ішекті теріс бұрауда (квинта), екінші жағындағы ішегін оң бұрауға болады. Ертеде күй сайысына түскен домбырашылар арасында бұл домбыра «аша», «әмбебап», «қос бет» домбыра деп аталған. Бұл нұсқадағы домбыраны көбінесе солақай ойнайтын күйшілер қолданады. Шанағы текше, қалыңдығы 5-7 см, ұзындығы 85 см болып келеді [3, 114 б].

Екі жақты (аша) домбыраны өндеп, қалпына келтірген шебер Дәркембай Шоқпарұлы. Домбыра түрлері туралы «Қазақ дәстүрлі музыкалық аспаптары» кітабында жақсы жазылған, суреттер, берілген. Сондықтан оларға тоқталмаймыз. Домбыраны оңқай да, солақай да ойнай беруге болады. Бізге оңқайларға қарағанда солақайлар мықты тартатын сияқты. Мысалы Мендіғали Сүлейменов (1867-1942), Әлқуат Қожабергенев (1911-1980), вертуоз Нұрғиса Тілендиев, қазір есімі ұмытыла бастаған Қазақстанның еңбегі сіңген әртісі Ғали (Мұхамедғали) Дүйсеков, Тәттімбет атындағы республикалық байқаудың бас жүлдегері Қайрат Айтбай, ақын күйші Жүмекен Нәжімеденов, әнші, домбыраны ешкімді қайталамайтын өзіндік әдіс-

пен іліп-қағып шертіп тартатын Манарбек Ержанов, Америка құрама штаттарына барып, күй тартып, қазақ домбырасының кереметтігін көрсеткен жас күйші Мұрагер Сауранбаев.

Ғалым дәрігерлер де, психологтар да солақайлардың оңқайларға қарағанда қабілет-қарымы жоғары болатынын, әсіресе шығармашылық жұмыспен айналысатындардың интуициясы барынша жақсы дамығанын, олардың өте сезімтал екенін дәлелдеді. Орайы келгенде айта кетейік, кейбір суретшілер күйшілер суретін салғанда солақай ұстатып қояды. Мәселен басын бәйгеге тігіп, Шыңғысхан алдына барып ұлының өлімін домбырамен жеткізген Кетбұға солақай ма екен? Солақай болса, оны кім көрген?!

«Жас Алаш» газетінде «Кетбұқа мен Кетбұға – рухы да, тәні де бөлек екі адам» деген мақалаға орай берілген суретте Кетбұға домбыраны солақай тартып отыр (23 шілде 2020). Шымкентте шертпе күйдің шебері Сүгір Әліұлына қойылған ескерткіште де күйші домбыраны солақай ұстап тұр. Осы сияқты суретшілер Құнанбай портретін жасағанда да біресе оң көзін, біресе сол көзін жұмдырып қояды.

Домбыра атауының қайдан шыққаны жөнінде әркім әртүрлі пікірде. Сол пікірлерді сараптай, қорыта отырып, ғалым, домбыра жасау туралы алғашқылардың бірі болып кітап жазған Сағатбек Медеубекұлы, домбыра атауы ежелгі шумерлердің «Пангур» сөзінен шыққанын, Орта Азияны мекен еткен кейінгі тайпалар тілінде де пан-тур (а), пантур (пантур-пантура-бандура-тамдыра-дамбура-домбура) «Кішкене садақ» деген ұғымды беретінін айтады [4, 26 б].

Домбыраны тувалықтар «домбыра», моңғолдар «домбор», буряттар «домбор», домбыра сияқты ішекті аспапты Иракта «танбур», орыста «домра», пәкістандықтар «тамура», ауғанстанда «дамбура», украиндарда «бандура», түркменде «тамура», өзбекте «тамбур», осетиндер «фандыр», шешен халқы «пандур» десе, пішіні домбыраға келетін төрт ішекті аспапты үнділіктер «тамура» деп атайды. Түрік ағайындар «домбыра», кейде «баба үні» деп ардақтайды.

Домбыра пернелерінің ел арасында орныққан дәстүрлі атаулары бар. Жазқазған облысындағы Босаға теміржол станциясының тұрғыны дәулескер күйші-домбырашы Орымбеков Бегімсал / 1911-1985 жж. / ақсақалдың айтуында домбыра пернелерінің дәстүрлі атауы мынадай: 1. Оғыз немесе түркімен перне / соль-диез /, 2. Бас перне / ля /, 3. Қосақ перне / си-бемоль /, 4. Тірек перне / си /, 5. Бірінші қашаған перне / си мен до нотасының ортасында /, 6. Сүйеу перне / до /, 7. Азат перне / до-диез /, 8. Бел перне / ре /, 9. Тас перне / ми-бемоль /, 10. Кезең перне / ми /, 11. Екінші қашаған перне / ми мен фа ноталарының арасы /, 12. Асу перне / фа /, 13. Жетім перне / фа-диез /, 14. Еңіс перне / соль /, 15. Етек перне / соль-диез /, 16. Төс перне / ля /, 17. Алқым перне / си-бемоль /, 18. Үшінші қашаған перне / си-бемоль мен си ноталарының арасы /, 19. Шықшыт перне / си /, 20. Тамақ перне / до /, 21. Сағақ перне / ре /.

Белгілі жазушы, күйші-домбырашы Таласбек Әсемқұлов домбыра пернелерінің ел арасында айтылатын келесі бір үлгісін келтірген: 1. Оғыз перне. 2. Бас перне. 3. Тылсым перне. 4. Еңірелі перне. 5. Бірінші қашаған перне. 6. Жетім перне. 7. Жуас перне. 8. Көсем перне. 9. Мұңлық перне. 10. Даңғыл перне. 11. Екінші қашаған перне. 12. Екінші жетім перне. 13. Емірелі перне. 14. Шешен перне. 15. Үйсіз перне. 16. Шағырмақ перне. 17. Құсар перне. 18. Үшінші қашаған перне. 19. Кетбұғаның пернесі. 20. Шыңырау перне. 21. Табалдырық перне. 22. Тысқары перне. 23. Кәдесіз перне деп аталады.

Қашаған пернені ән айтқанда қалай қолдану керектігін маған атақты дәулескер домбырашы Рүстембек Омаров үйреткен еді. Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» әнін орындаған кезде қашаған перне ерекше әуезді дыбыс шығарады. Домбыра күйлеріндегі қағыстар: «Оң қолдағы белгілер: төмен қағыс, жоғары қағыс – бас бармақпен, жоғары қағыс – сұқ саусақпен, «ілме қағыс» – бір төмен, екі жоғары қағыстың соңғысы сұқ саусақпен іліп қалып ойналады, «қара қағыс» – бір төмен, екі жоғары қағыстың екеуі де бас бармақпен ойналады. Сол қолдағы белгілер: ашық ішек, бірінші (сұқ) саусақ, екінші саусақ, үшінші саусақ, төртінші саусақ (шынашак), бас бармақ.

Нота штильдерінің жоғары қарай жазылғандары – соль ішегінде, төмен қарай жазылғандары ре ішегінде ойналады (қобыз күйлерінде де солай). Нотаның қосарланған штильдері (таяқшалары) бір ішектен екінші ішекке ауысуды көрсетеді» [5, 281-282 бб.].

Алтын Орданың құрамында болған орыс елінің рухани өміріне Алтын Орда үлкен әсерін тигізген. Орыстың кіняз, боярлары ордалықтар тәртізді киініп, біздіңше ән салған. Орыстар қайта күшейген заманда біздің рухани ықпалымыздан алыстау үшін шіркеу поптары тамбура аспабын ұстауға тыйым салған. Шіркеу ғұламалары тамбура (домбыра) қоңыр үні өздері тықпалаған православ дініне көндірмесін, еркіндікті аңсататынын түсіне білген [6].

Қазақта домбыра тартпайтындардан домбыра тартып, оның үніне қосылып ән айтушылар көп еді. «Қазақты домбырасыз еслестету мүмкін емес», – деп дәулескер күйші қызымыз Айгүл Үлкенбаева айтқандай, бұл – қазақтың ажырамас сыңарына айналған музыкалық аспап. Онсыз той өтпеген, қазір бұрынғыдай болмағанымен шаршағанда, бойын сағыныш билегенде, зеріккенде қай-қай қазақ та домбырасына қол созады. Бұл ата-бабаларымыздан тамыр тартып, қанға сіңген қасиет, бұл күнде академик Қаныш Сәтбаевтың домбыра тартып, ән салғанын екінші бірі біле бермейді. Бір отырыста «Бүркітбай» әнін шырқағанда композитор Ахмет Жұбановтың өзі: «Қанаш аға ән өнерін қуаласа, Мәскеудің үлкен театрының сахнасынан Борис Годуновтың ариясын емін-еркін орындар еді», – депті.

1989 жылы ғалымның туғанына 90 жыл толу тойы қарсаңында жарық көрген «Қаныш аға» атты естеліктер жинағында да Ахмет Жұбанов «Қанышкеңнің әдемі баритонды-бас дауысы мақпалдай жұмсақ, жаныңа біртүрлі жылы тиетіндей әсерлі болатын» деп жазыпты. Ахмет Жұбановтың Қанышқа берген бұл бағасын «Қаныш аға» естеліктер жинағынан оқыған ғалым Шерияздан Елеукунов: «Мен әнеу бір жылдары София қаласында болгар операсының жұлдызы Николай Гяуровтың және Қырғызстанның ол кезде Фрунзе деп аталатын астанасында қырғыздың жезтаңдайы Болат Мыңжылқиевтің «Борис Годунов» атты операдағы ойынын көріп, таңданғаным бар-тын. Әсіресе, Болаттың даусы қандай еді, шіркін. Даусы жаңағы Ахаңның Қаныш аға даусы туралы жазғанынан аунымайды», – дейді.

А.Затаевич «Қазақтың 500 әні мен күйі» атты кітабында Томск технологиялық институтын бітірген жас қазақ инженері Қаныш Сәтбаевтан 25 ән жазып алғанын айта келе, Қанекенді «Баянауыл әндерінің жақсы орындаушысы» деп сипаттайды. Ш.Елеукунов Борис Ерзаковичтен Қанекен жаздыртқан әндердің қандай деңгейде екенін айтып беруді сұрағанда: «Қаныш Имантаевич жаздыртқан әндерге 324-тен 348-ге дейінгі нөмірлер қойылыпты, – депті профессор. – Мен сізге айтар едім: сол кезде жиырма жеті жаста халық әндерін жинаған Қаныш Имантаевич қандай білімдар музыкант болған десенізші. Жаздырған әндерінің сапасы профессионал әншілердікінен еш кем соқпайды. Иірімдері, интонациясы қандай бай, бояулары шұғыладай құбылады.

Қазақтың қара домбырасын қадыр тұтқан Қаныш Сәтбаевтың қыздары да бұл саз аспапты ерекше сүйген. Әкелері жетпіс жасқа толғанда қызы Шәмшиябану Бозтай деген шеберге тапсырыс беріп: «Маған күйшілер тартатын сан пернелі, тырна мойын «Жамбыл домбырасын» емес, тоғыз пернелі, тұрқы қысқалау қарапайым домбыра қажет», – депті.

Қаныш Сәтбаевтың әншілігі жайында әңгіме қозғап, домбыраға ерекше мән берген ғалым Шерияздан Елеукунов те домбыраны жақсы тартатын, әнді де әдемі орындайтын. Әсіресе, «Баянауыл» әнін айтқанда даусы құбылып, әрленіп кететін. Ән, әнші, күйші жайында сөйлегенде жұрт музыка маманы ма деп қалатын. Оған жоғарыдағы сөз болған «Қаныш аға домбырасы» мақаласында Болат Мыңжылқиевтің үні жайындағы «Зор бітімді денесіне лайық қуатты дауыс оркестрдегі самсаған саз аспаптарды оп-оңай басып өтуі үстіне, тым биязы, қазақ-қырғызда ілуде бір ұшырасатын жұмсақтығы үкінің ұлпа мамығындай ұн тыңдаушысы сені қауырсын құрлы көрмей көтеріп әкетеді де, әлде бір рахат, ләззаттың құшағына көміп жібереді» деген сөздері дәлел [7, 21-32 бб.].

Ахмет Жұбанов ағасын НКВД адамдары «халық жауы» деп ұстап әкеткеннен кейін Әбділдә Тәжібаевқа телефон шалып: «Ертең Құдайбергеннің дүние-мүліктерін базарға шығарып сатады. Домбырасын сен сатып алшы», – дейді.

Әбділдә Мұхтар Әуезовтен қарызға ақша алып, домбыраны үйіне әкеліп, тапсырған шаруаның орындалғанын айтады. Көп ұзамай Ахмет келеді. Ахаңның домбырамен кездескенін көрмей-ақ қояйын деп Әбділдә түпкі бір оңаша бөлмеге кіргізіп, сырттай домбыра үнінің шығуын күтеді. Алайда домбыра дауысы шыға қоймайды. Сабыры әбден таусылған ол есікті жай ғана ашып, ішке кірсе, Ахаң терезенің қарсы алдында домбыраны құшағына қысып алып ағыл-тегіл еңіреп жылап отыр екен.

Аяулы ағасы жазықсыздан жазықсыз жапа шегіп, абақтыға қамалып жатса жыламағанда қайтеді?! «Кең даланы мекен еткен қазақ жұртының ең аяулы да, қасиетті музыкалық аспабы домбыраның» не кінәсі бар?! Ағасының ажырамас серігі еді. Екі бірдей қайғы еңсесін езіп жібергенге ұқсайды. Профессор, қазақ өнерінің, оның ішінде қазақтың дәстүрлі әні мен күйінің жанашыры, зерделеп, зерттеушісі де болған Рахманқұл Бердібайдың да домбыраны жанындай сүйіп, ән салып, күй тартқанын жалпы халық біле бермейді. Филолог ғалым деп қана таниды.

Тұманбай Молдағалиев академик Өмірзақ Айтбаевқа арнаған бір өлеңінде: «Бақыт қой, шіркін, домбыра шертіп ән білген», – деп жастайынан араласқан досының күй де тартатынын өлең жолдары арқылы мақтанышпен жеткізеді.

Шынында да домбыра тарта білудің өзі бақыт қой!

«Ауыр ойлардан домбыра, ән, күй шерту арқылы арыламын.

...Саусағым перне шарлап күйге келіп,

Денені балқытады – билеп ерік.

Әзалда түссе кірбің қабағыма

Шерімді тарқатамын перне теріп.

Білмеймін домбырасыз өткен күнді,

Тілдеспей қос ішекпен кеткен күнді.

Бар тірлік-тынысымның белгісісің,

Домбырам, айналайын, көктем үнді, –

домбырама табынам», – депті академик Өмірзақ Айтбайұлы [8].

Академиктің бұл екі шумағынан біз оның ақын да болғанын енді біліп отырмыз.

Домбыра – қазақтың сазға айналған жүрегі. Екеуі егіз. Мінез-құлқы да, үні де бір-бірінен аумақ қалған. Домбыра да қоңыр, қазақ та қоңыр, тіршілігі де қоңыр-жаймашуақ. Сондықтан да Жүмекен ақынның «Қоянжонға қоңыр ымырт түскенде қоңырайып отырамын үстелге» деген екі жолын эпиграф етіп алып ақын Нұрдос Кәрімов:

Қоңыр қобыз тасытады қанымды,

Қоңыр анау домбыра да сарынды.

Қоңыр әуен жеткен кезде үздігіп,

Қоңыр күй кеп тербетеді жанымды, – дейді [9].

Тәттімбет атындағы республикалық байқаудың бас жүлдегері, астанадағы Қазақ Ұлттық өнер университетінің оқытушысы, күйші Қайрат Айтбайға ауылда тұратын ағасы қоқыс арасынан қолдан ойылып жасалған ескі домбыра тауып алып жібереді. Домбыраның сыртында «1937» және араб әрпімен жазылған «Айтбайдан» деген жазу бар екен. Айтбай – Қайраттың әкесінің аты. Таңқаларлық жайт. Домбыраның үнінің кереметтігі сондай, күйші бұрын шегіне жеткізе тарта алмай жүрген күйлерін осы домбыраның арқасында орындайтын болады. Мұны естіген айтулы бір ақын ағасы жаңа «Тойота-Камри-40» автокөлігіне айырбастауды өтінеді! Бірақ күйші домбыраны машинаға ауыстырмапты.

«Домбыра қолыма тиген кезде «көзім шырадай жанды», – дейді Қ. Айтбай. – Он алты жасымнан бастап, одан бері он тоғыз жылдай уақыт өтті, күнде десем де артық емес, Әбікен Хасеновтің жұмбағын шешемін деп келе жатырмын. Сол жұмбақ осы домбыра қолыма түспесе, сол күйі орындалмай кететіні анық еді. Міне, бұл домбыраның үні бұрынғы қариялардың дауысы сияқты...» [10].

Алтыннан да қымбат дүниені қоқысқа тастау – бабалар мұрасына бүгінгі күнгі көзқарасты аңғартқандай. Домбыраны ұмытқан, қазақы қалпын жоғалтқан қараңғы адам қара

домбыра қадірін қайдан білсін! Қадірін білген адам сол мұрамызды су жаңа «Тойота-Камри-40» автокөлігіне де айырбастамайды. Жан жылытады. Жабыққан, қамыққан көңіліңе бір сәуле түсіреді. Қайрат Айтпай күйін ойнауға ынтық болған Әбікен Хасенов дүниеден өткенде Ахмет Жұбанов «Қазақтың он саусағын жерлеп жатырмыз», – депті.

1937 жылы жалған жаламен он жылға сотталып Сібірге айдалған күйші Қамбар Медетов ауылына хат жазып домбырасын сұратып алдыртыпты. Бұлатай Мұртаза: «Егер домбыра өмірімізден шығып кететін болса, біздің ұлттық мәдениетіміздің негізгі іргетастарының бірі жойылғаны деуге әбден болады», – депті [11]. Іргетасы құлаған үйді көз алдыңызға елестетіп көріңіз...

Кешегі Кеңестің қызыл қырғыны ән-күйлерді де «жазаға» тартып, сал-серілер, дәулескер күйшілер атыла бастады. Мүгілсін заманында келе-келе түйесі мен үйір-үйір жылқысы кең сахараға сыймаған Ахмет болыстың кенже қызы еді. Есімін ел тіке айтуға батпай оны Аққыз деп атап кеткен. Аққыз күйшіні де осы нәубет айналып өтпеді. Бірде ол қап аркалап тезек теруге шығады. Жұрт бұған таң қалады. Биліктің жандайшаптары «Кекірек атқан кешегі замандарың келмекке кетті! Тезек теріп, кедеймен тең болдыңдар! – деп қарқ-қарқ күледі. Аққыздың тезек теруге емес, іштегі бар мұң-зарын күймен сыртқа шығару үшін құла түзге шығып күй тартуға бара жатқанын, қаптың түбінде домбыра барын олар қайдан білсін! Аққыздың ала қанарының ішінде аунаған сондағы асыл мұраларының бірі – «Қайран, елім» күйі екен [12].

Қазақтың қара өлендерінде:

Бір күй бар домбырамның ішегінде,

Танылам домбырамен кісі елінде.

Дарымас домбыраға атқан оғың,

Құлпың да, түк қыла алмас кісенің де, – деген жолдар бар.

Құрманғазы Ақбайдың Әубәкірі деген байдан көп жылдардан бері бермеген әкесінің маңдай тер, табан ақысын сұрағаны үшін жазықты болып, қаныпезер Әубәкір көп адаммен келіп қапылыста Құрманғазыны ұстап, аяғына кісен салып арбаға жаяу тіркеп айдап әкетеді. Сөйтіп ол Орал түрмесіне қамалады. Сол жерде Лавочкин деген орыс жігітімен танысады. Соның көмегімен түрме күзетшілері арқылы бір домбыра алдырады. «Қайран шешем», «Түрмеден қашқан» осы түрмеде туған. Түрмеден қашып шыққаннан кейінгі туған «Лаушкен» күйі досы Лавочкиннің анасы Лавочкинаға арналған. Қазақтың жоғарыдағы «Құлпың да, түк қыла алмас кісенің де» деген жолдардың шындығы осы емес пе?! Домбыраға қосылып ән салып, күй тартқан адам домбырасыз отыра алмайды. Мәдидің де түрмеде домбырасы болған шығар?!

Кешегі Ұлы Отан соғысына домбыраларын алып барған, немесе майданда өздері домбыра жасап алған жауынгерлер аз болмаған. Солардың бірі Гурьевтік Сатқан Серікбосынов. Ол жайында майдандас досы Мұқтар Айтқазин: «... Құрманғазының дауылды күйлерін бірінен соң бірін төкті, дейді. – Сол шамырқанған күйі Махамбеттің:

Атадан туған аруақты ер

Жауды көрге жапырар

Үдей соққан дауылдай, -

дейтін, соған ілесе:

Еріскендей ер болса,

Соғыскандай жер болса,

Бірме-бірге келгенде

Әлі де болса бір тәңірге жылармын!, – дейтін термелерін отты уытпен өршелене айтты.

Сәл іркіліп, тоқтай қалса, домбырасын төсіне басып сәбиін еркелетіп отырған жандай мейірлене өбектейді. Біз оған тандана қарадық. Сатқан домбырасын қайта-қайта сүйіп, орнынан ұшып тұрды да кәрі қарағайдың түбіне барды. Ойланды. Төмен қарап, ұзақ мүлгіді. Ол басын көтеріп, зәулім қарағайдың ұшар басына шалқайып тұрып көз тікті. Сосын қарағайға жарқанатша тырмысып, тез-тез көтерілді де, домбыраны сүйіп, бір бұтаққа ілді. Іле жерге түсті. Қасымызға жетіп келді. Екі көзінен тамған жас омырауын сулапты. Жас бөрідей жұлқынып

жүретін айбынды жігіттің сынғанын қара. Сатқан үнсіз егіліп тұрды да қарағайға қарай қайта жүгірді. Жан сала өрмелеп, домбырасын бетіне басып, тағы сүйді.

Сол сәтте команда берілді. Біз жапыр-жұпыр сапқа тұрдық. Көзінен жасы сорғалаған Сатқан да жүгіріп кеп қатарымызға тұра қалды. Біз қалың қарды омбылап, мәліндей шұбалып, орман ішіне бет түзедік. Сатқан домбыра жаққа жалтақ-жалтақ қарап, бізбен бірге кете барды [13].

Жазушы Кемел Жүністегі түрмеде жүргенде украиндық шебер жігітке домбыра жасаттырып алады. Қазақ, қырғыз, түрікмен, өзбек, татар жастары бұған қуанып, мәз болып қалады. Әрқайсысы өз елінің бір әнін шертіп, шерін төгеді. Түрікмен Ораз: «Біздің дутар тап осындай», – деп балаша қуанса, Қырым татары Шауқат: «Бозала торғай, боз торғай» деп басталатын мұнды әнді көзіне жас ала отырып айтады. Башқұрт жігіті: «Біздің шалдарда осындай музыкалық аспап бар» деп таңданады. Бір күні бұларды тағы бір жаққа аударатын болады. Таңнан айқай-шу. Түрме надзирательдерінен басқа солдаттарды да жауып жіберген. Бет қаратпайды. Бірер киімінді алуға да мұрсат жоқ. Кемел бас жағында тұрған домбыраға қол созды. Мұны байқаған кәртөшке мұрын орыс: – Отставить, – деп ақырды. – Қара бұларды... әндетпек... хе! хе! Бұл жерден не өліп, не мүгедек болып шығасындар.

Кемелдің қолы домбыраның ішегіне тиді. Боздаған үн шықты. Әлдебіреу желкесінен түйіп жіберді. Өңі бұзылып кетсе керек, қырымдық Марат ұстай алды. Шауқат «Бозала торғай...» деді мұнды үнмен. Әріптесім Зейнолла жетелей жөнелді. Жалтақтап артына бір қараған Кемел көзі тұманданып «Қош домбыра!» деді [6].

Атақты дәулескер күйші, ҚР еңбек сіңірген қайраткері, Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясының құрметті профессоры, Маңғыстау облысының және Ақтау қаласының құрметті азаматы, «Құрмет» орденді Сержан Шәкрат бір атақты сатирик ақынымызбен тастаяқ ойнапты. Секең бұл ойынға шорқақ екен. Бірақ бір шары қайыптан тайып лузаға түсіп кетеді. Сонда сатирик ақын күліп: «Енді қанша дегенмен таяқ ұстап жүрсің ғой, – депті. Ойланбай айтылған оспадар, оңбаған сөз! Сәкең:

– «Мен кейде өзімді сол айтқандай домбыра емес, таяқ ұстап жүргендей сезінемін. Себебі, домбыраның сәні болмай кетті, – дейді. – Қазір көпшілік шоушыл болып барады. Ал біздің қара домбырадан да керемет шоулар шығатынын ешкім ескермей жүр. Небір керемет күйлер бар. Тарихи күйлер, аңыз күйлер, айтыс күйлер. Соларға келісті сценарийлер, қызықты сюжеттер құрып, шебер күйшілерге ойнатып, әңгімесімен сахнаға шығарсаңыз, шоудың көкесі сонда болар еді. Әлгі айтқан шыжбақай әндер мен қылжақай күлкілерден асып түсетініне мен кепілдік беремін.

Мәселен, «Нар идірген» аңызы. Ботасы өліп, ыңыранып жылаған боз мая. Үйге екі домбырашы – бір шал, бір жігіт келіп, түйені иітуге ниет етеді. Иіткені шал-кемпірдің қызына үйленетін болады. Шал маяны иітеді, бірақ жас қыз оған шыққысы келмейді, жігітті сүйеді. Әрі қарай әңгіменің өрбитіні қызық. Шал күйін тартқанда түйе домбыраның шанағын иіскеlep, ыңырсып, оған еріп кетеді. Ой, шіркін, бұдан артық шоу болар ма? Өте дұрыс, құптарлық пікір. Лекция-концерттер керек! Орындаушы күй тарихын айта отырып күй шертсе, тыңдаушыларға жетімдірек болатыны сөзсіз!

Сержан Шәкрат бірде Маңғыстауға Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы келіп халықпен кездесу үстінде сахнада домбыраны көріп «бере тұршы» деп сұрап алғанын, сосын сүйсініп, домбыраны шалып-шалып жіберіп «Жақсы екен көз көрген» әнін құйқылжытқанын айтып: «Әлі есімде, домбырашы бауырына қысып, мерейлене тартқаны. Менің сол домбырам «Президент ұстаған домбыра» деген қасиетке әлі күнге ие, – дейді. – Тағы бір келгенінде, 2005 жылы, Маңғыстаудың зиялы қауымымен кездесіп отырғанда маған сөз тиіп, аз ғана сөйлегеннен кейін: «Ал енді домбыраң қайда, күй тартпайсың ба?», – деп әзілдеді. Протоколда күй тарту деген қаралмаған, тек домбыраны құрметтеп, мені күйші ретінде танығаны белгілі болды.

Нұрсұлтан Әбішұлы қазақ елін мәңгілікке сілтеп, оның жарқын болашағын, нұрлы жолын меңзеп отыр. Сол жолда Ұлы Даланың үні домбыра да қалыс қалмай, бағы лаулап жанса екен деген ұлы арманымыз бар [14].

Бұл домбыраны жанындай сүйіп, аялаған әр қазақтың арманы. Сержан Шәкрат туралы кезінде «Егемен Қазақстан» газетінде ақын, публицист Темірхан Медетбек «Саңлақ», Светқали Нұржан «Алтын орда» газетінде «Күй Құтпан» атты, Әбіш Кекілбай «Егемен Қазақстан» газетінде «Сермей тартқан семсер күй» деген мақала жазды. Т.Медетбек С.Шәкраттың жеткен жетістіктерін егжей-тегжейлі таратып айтып, очеркін домбыра жайындағы мына өлеңмен түйіндейді:

Ол жыласа –
 Көрінеді жан көзге,
 Ол жыласа –
 Құйылады қан көзге.
 Жылап-жылап көмейінен қорғасын
 Балқып, еріп бара жатыр бір кезде.
 Төзімінді, шыдамыңды қамшылап,
 Шыдар болсаң, осыған сен қал шыдап, –
 Балқып аққан қорғасын жас шырғар
 Жүрегіңе,
 Жүрегіңе
 Тамшылап... [15].

Ақын, қоғам қайраткері Кәкімбек Салықовтың домбыра тартып, ән салуы да оның ұлттық болмысынан ажырамағанын аңғартады. Кәкімбек ағамыз Үкілі Ыбырайдың «Гәккуінің» төрт түрін тамылжыта орындайтын. Фариза апамыз Құрманғазының дауылды күйлері мен Дәулеткерейдің шер толқытар шертпелерін нәшіне келтіріп тартатын.

Осы сияқты Торғай, Қостанай облыстарының әкімі болған, бұл күнде Қостанай ардагерлер кеңесінің төрағасы Кенжебек Үкіұлының да домбыра тартып, оны қатты қадірлейтіні куантады. Күй, күй-аныздары туралы, дәулескер күйшілер жөнінде материалдар жазып тұрады. Кенжекең әкім болып тұрған кезде Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясының онбес түлегін Қостанайға шақырып, барлығын баспанамен қамтамасыз етті. Бұл өнерлі жастар Елубай Өмірзақов атындағы облыстық филармонияның жанынан «Ақжелен» атты фольклорлық-этнографиялық ансамбль құрып, талай шет елдерге қазақ өнерін таратты. Күні кеше ғана оқыс оқиғадан қайтыс болған талант, ансамбльдің жетекшісі, соңғы жылдары облыстық филармонияның директоры қызметін атқарып жүрген Назымбек Молдахметов ансамбльді кеңейтіп қазақ ұлттық халық аспаптар оркестрін ұйымдастырды, ол қазір республикадағы музыкалық белді ұжымға айналды.

4. Қорытынды

«Көркем әдебиет адамзаттың жан дүниесін ізгілендіру үшін жаралған», «Әдебиет адамзат рухының тәрбиешісі», «Тіл қазақтың қазынасы» дейміз. Домбыра үні де адамзаттың жан дүниесін қозғап, ізгілікке бастайды, ішкі рухын көтереді. Онда да ата-бабаларымыздың арманы, сан ғасыр бойғы өкініші, өткен жолы, көрген қайғы-қасіреті, қуанышы, өкініші, өткен өмірі бар.

Бұл жайында талантты сыншы, әдебиеттанушы Бағашар Тұрсынбайұлы «Саусақтағы әуен» атты мақаласында: «Аза бойынды қаза қылатын, ықылым заманның қамырықты сазын, тұла бойынды бірде елжіретіп, енді бірде көңіліміздің сарайын жарық нұрға бөлейтін, өкіндіріп, өксітетін, қуандырып-қайғыртатын, мәнін толық түсініп болғанша дегбірінді алып, ала құйын күйге душар ететін күй құдіреттің сөзден артық дейтін қандай қасиеті бар екен?! Түсінген адамға артық та емес, кем де емес, екеуі де бір жерден шығып, жүрек сазы, жүрек сөзі болып қала береді [16], – дейді. Домбыра үні – қазақтың жанының үні...

Ақын Өтеген Оралбаев «Ана тілі» газетінде жарық көрген «Даланың дауысы домбыра» деген мақаласының соңында «Ұлттық домбыра күнінің ғұмыры ұзақ болуы үшін осы іске мұрындық боларлық азаматтардың назарына мына жайларды да бере кетсек деп едім», – деп он бір ұсыныс айтқан екен. Біздің оған қосарымыз – лекция-концерттер өткізіп, күй орындар алдында оның тарихын айтып түсіндіру, ұлт-аспаптар оркестрлері басшыларының, сондай-ақ

елімізге танымал Сержан Шакрат сияқты қарт домбырашылар мен Секен Тұрысбек т.б. күйшілердің мұң-мұқтажын, ақыл-кеңесін тыңдап, соған орай жұмыс істеу (көмектесу, домбыра сапасын арттыру, қазақтың қоңыр үніне лайық ішек дайындату, күйлерді оркестрге түсіру, оған ақы төлеу, ұлттық музыканы дамыту, күйшілік мектептер мен олардың оркестрде төл сипатымен орындалуы мәселелері, оларға не кедергі, т.б.»).

Әдебиеттер тізімі

- Рахим Е. Таңбалы тас // Жас Алаш, – 2005.
Жәкішева З. Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары / Алматы кітап баспасы. – 2008.
Медеубекұлы С. Домбыра / Алматы: «Өнер», – 1996.
Райымбергенов А., Аманова С. Күй қайнары / Алматы: «Өнер», – 1990.
Жүністегі К. Домбыраның қоңыр үні // Егемен Қазақстан, – 2018.
Елеукунов Ш. Қаныш аға домбырасы // Жұлдыз. – №4, – 1999.
Әлімақын Д. «Ауыр ойлардан домбыра шертіп отырып арыламын» // Қазақ әдебиеті, – 2019.
Нұрғалымұлы Ұ. Олжа // Егемен Қазақстан, – 2017.
Асан М. Ала қап ішінде ойнаған сарын // Егемен Қазақстан, – 2020.
Жақанов І. Қарағайға ілінген домбыра // Егемен Қазақстан, – 2020.
Шәкірат С. Домбыраның сәні кетіп бара ма? // Ана тілі, – 2016.
Медетбек Т. Саңлақ // Егемен Қазақстан, – 2009.
Тұрсынбайұлы Б. Саусақтағы әуен // Егемен Қазақстан, – 2017.

ОСПАНУЛЫ, С., МЫРЗАГАЛИЕВА, К.М., ДОМБЫРА

В статье рассказывается о происхождении названия этого простого музыкального инструмента, его история, традиционные названия лада в различных странах, ударах на домбре, и о личностях, которые его особенно ценили и любили.

Ключевые слова: домбра, инструмент, казах, нота, казахское искусство, лады, кюй, исполнитель кюев.

OSPANULY, S., MYRZAGALIEVA, K.M., DOMBRA

The article tells about the origin of the name of this simple musical instrument, its history, the traditional names of the keys in various countries, the strikes on the dombra, and the personalities who especially appreciated and loved it.

Key words: dombra, instrument, kazakh, note, kazakh art, frets, kyui, performer kyuev.

ӘЖЖ 37.02

Хамзина, К.Б.,

*педагогика ғылымдарының магистрі,
педагогика және психология
кафедрасының аға оқытушысы
А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ
Қостанай, Қазақстан*

ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ ІСІНДЕГІ ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКА

Түйін

Мақалада ұлттық тәрбие ісіндегі тал бесіктен жер бесікке жеткенге дейінгі салт, дәстүр, әдет-ғұрып үлгілері мен өнегелері қарастырылды. Халық педагогикасы ғылыми педагогиканың ережелері мен заңдылықтарының қалыптасуынан бастау алғандығы айтылады.

Кілт сөздер: этнопедагогика, оқыту, білім, салт, дәстүр, әдет-ғұрып, тәлім-тәрбие.